

kirurgija, eros i nečist, Le Pape čitatelja provocira na daljnje istraživanje dosega teme te kao poticaj za promišljanje nudi čak petnaestak referentnih naslova.

Upravo je ta širina i sveobuhvatnost pristupa tematizaciji tijela najznačajniji adut djela Bernarda Andrieua i Gillesa Boëtšcha. Dvjestotinjak natuknica koje nam autori nude ne može, dakako, pokriti sva područja s kojima pojam *tijelo* korelira, no disciplinarna i svjetonazorska raznovrsnost autora članaka, kao i bogata i inspirativna bibliografija koja njihove članke prati na čitatelja ostavlja dojam

temeljitosti. Interdisciplinarni *Rečnik tela* zadržava se, doduše, prvenstveno na polju humanističkih znanosti, dotičući prirodne znanosti tek razmjerno rijetko, no bez obzira na to njegova je vrijednost neosporna. Tijelo o kojem su, bar kada je u pitanju leksikografska forma, do sada govorile uglavnom medicina i biologija, ovim je djelom dobilo bogat i važan izvor informacija nužnih za što potpuniju i interdisciplinarnu analizu tog kompleksnog pojma.

Iva Rogulja Praštalo

186

NEVERBALNI DUHOVNI REALIZAM DOSTOEVSKOG

Urša Zabukovec, *Neverbalni Dostoevskij*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura. 2014. 342 str.

Prošle je godine ljubljanska izdavačka kuća Literatura, inače profiliran izdavač znanstvenih studija, objavila knjigu Urše Zabukovec *Neverbalni Dostoevskij (Neverbalni Dostojevski)*. Knjiga je prerađena autoričina disertacija pod naslovom *Neverbalna komunikacija u romanima F. M. Dostoevskog (Komunikacja niewerbalna w powieściach F. M. Dostojewskiego)*, koja je nastajala između 2005. i 2011. na poljskom Institutu za Rusiju i istočnu Europu Jagelonskog sveučilišta u Krakovu. Valja napomenuti da je disertacija

Urše Zabukovec dobila poljsku nagradu Nacionalnoga centra za kulturu kao treća najbolja disertacija na području kulturalnih studija za 2012. godinu.

Više je razloga zbog kojih je autorici bilo teško pristupiti pisanju ovakve knjige. U prvom redu, Dostoevskij je pisac za kojega vlada neobično velik znanstveni interes i o kojemu se izrazito puno pisalo i još se uvijek piše, ne samo u Rusiji nego u cijelome svijetu. U Poljskoj je, gdje je Zabukovec pisala svoju knjigu, interes za Dostoevskog izrazito velik, bez obzira na njegove otvorene antipatije prema katoličanstvu. Osim toga o neverbalnoj se komunikaciji u posljednje vrijeme piše jako puno, a u Poljskoj je takav tip istraživanja postao neka vrsta “kulturološke mode”, kako navodi i sama autorica.

Zabukovec nije analizirala cijeli opus ruskoga pisca. Ograničila se na sedam njegovih romana: *Bijedni ljudi (Bednye ljudi)*, *Poniženi i uvrijeđeni (Unižennye i oskorblennye)*, *Zločin i kazna (Prestuplenie i nakazanie)*, *Idiot*, *Bjesovi (Besy)*, *Mladić*

(*Podrostok*) i *Braća Karamazovi* (*Brat'ja Karamazovy*), nastojeći ih interpretirati na razini neverbalne komunikacije, ali u okvirima pravoslavne antropologije. Autorica postavlja pitanje kako se unutarnje duhovno stanje junaka u romanima Dostoevskog izražava neverbalnom komunikacijom i tu je manifestaciju nazvala "neverbalnim duhovnim realizmom". Pomalo problematičan naziv "realizam" treba shvatiti kao fizičku manifestaciju duhovnoga stanja, zbog čega bi se moglo govoriti o realizmu u višem smislu. Duhovno stanje junaka povezano je s njegovim odnosom prema Drugome (Bog, transcendentno) i prema drugima (junaci, predmeti, prostor, zvukovi i sl.). Istraživanje takvoga tipa u tekstovima Dostoevskog nipošto nije novo (Steven Cassedy, Ivan Esaulov, Boyce Gibson, Irina Paperno, Valentina Vetlovskaja, Tat'jana Kasatkina, Nikolaj Loskij te posebno zbornik koji su uredili George Pattison i Diana Thompson, *Dostoevsky and the Christian Tradition*, 2001), međutim Zabukovec mu dodaje neke nove dimenzije. Ona duhovni realizam analizira iz perspektive neverbalne komunikacije, a to joj je omogućilo da odgovori na ova pitanja: kakva je neverbalna tematska ili idejna komunikacija u romanima, koje elemente neverbalne komunikacije pripovjedač najviše forsira s namjerom da pokaže duhovno stanje junaka, na kojoj se komunikacijskoj razini i kojim sredstvima prenose neverbalni elementi, kakav je odnos između verbalne i neverbalne komunikacije u izabranim romanima i kako utječe na njihovu interpretaciju te, naposljetku, kakvu sliku čovjeka razotkriva neverbalni podsustav u romanima Dostoevskoga.

U početnim poglavljima autorica daje pregled povijesti neverbalne komunikacije. Posebno mjesto u tom pregledu zauzima španjolski teoretičar Fernando

Poyatos (*New Perspectives in Nonverbal communication: studies in cultural anthropology, social psychology, linguistics, literature, and semiotics*, New York, 1983; *La comunicación no verbal I – Cultura lenguaje y comunicación*, Madrid, 1994). Poyatosova analiza čovjekove komunikacije počinje na osnovnoj, somatskoj razini, nastavlja se na ekstrasomatskoj, a završava na okolnoj ili na razini kulture. Stoga on u svojim analizama upotrebljava termin "temeljna trodijelna struktura", koja se sastoji od jezika, parajezika i kinezike. Posebnu pozornost posvećuje tzv. senzornom sustavu kulture, što će autorici biti od pomoći pri analizi romana Dostoevskoga (intonacija glasa, gesta, miris i sl.). Za razliku od mnogih autora koji su se bavili neverbalnom komunikacijom na razini svakodnevice (Ekman, Krejdlin, Birdwhistell i dr.), Poyatos analizira neverbalnu komunikaciju u književnom tekstu (skrećem pozornost na njegov članak u Kendonovu zborniku *Nonverbal Communication, Interaction and Gestures*, o funkcijama neverbalne komunikacije u romanu: *Forms and Functions of Nonverbal Communication in the Novel*, 1981).

Osim Poyatosu autorica posebnu pozornost posvećuje teoriji Barbare Korte (*Body Language in Literature*, Toronto, 1997). I Korte se uvelike oslanja na Poyatosa, ali i spori s njime, posebice zbog njegova nepoštivanja naratologije u analizama koje je ponudio. Za razliku od Poyatosa ona neverbalnu komunikaciju shvaća puno uže, kao akciju ili reakciju organizma, ograničavajući se na pokret tijela, pozu, mimiku, kontakt očima, taktlnost, kretanje tijela u prostoru i sl., odnosno na kineziku, haptiku i proksemiku. Primarni su pošiljatelji neverbalnih signala u književnom tekstu književni junaci, koji su dio autorove integralne zamisli i dobivaju semiotičko značenje, a to je ono što neverbalnu komunikaciju

u književnom tekstu razlikuje od one u stvarnosti. U narativnim tekstovima susrećemo se s pripovjedačevom ili junakovom interpretacijom ponašanja, a tu pojavu Korte naziva “glossing”. Opise neverbalne komunikacije u književnom tekstu dobivamo iz različitih kutova, zbog čega je pozicija pripovjedača neobično važna i tim će se elementom Zabukovec u svojim analizama najviše koristiti. Korte izdvaja pet funkcija neverbalne komunikacije u narativnom tekstu: prikazivanje unutarnjeg stanja junaka, prikazivanje međusobnih odnosa, karakterizacija junaka i njihova identifikacija, autoidentifikacija i dramatizacija.

Najveći dio knjige *Neverbalni Dostoevskij* zauzimaju analize pojedinih romana, počevši od *Bijednih ljudi* i završavajući s *Braćom Karamazovima*. Razlike između romana očituju se i u neverbalnoj komunikaciji. Prvi je i vjerojatno najvažniji element pozicija pripovjedača, jer najbolji “pristup” neverbalnoj komunikaciji ima sveznajući pripovjedač, dok je percepcija homodijegetičkog pripovjedača ograničena. U romanu *Bijedni ljudi* riječ je o autokarakterizaciji junaka preko pisama. Vanjski se izgled junaka nadaje preko odjeće, mimike i gestikulacije, a vanjskim opisima pripadaju i opisi prostora te neugodni mirisi. U romanu *Poniženi i uvrijeđeni* Ivan Petrovič glavni je junak i fokalizator, što mu ne daje mogućnost pogleda u unutrašnji svijet drugih junaka. Budući da mu je dostupna vanjšina, on najviše pozornosti posvećuje intonaciji glasa sugovornika. Roman *Zločin i kazna*, koji je u prvotnoj zamisli Dostoevskoga trebao biti napisan u prvom licu, ipak je u konačnoj verziji dobio sveznajućeg pripovjedača, što bitno utječe na spektar neverbalne komunikacije. Osim vanjskih opisa mirisa i boja, spektar neverbalnoga proširuje se na uvid u unutarnji svijet junaka, tj. omogućen je ulazak u njihove

snove i misli. Slično se događa i u romanu *Idiot* te u *Mladiću*. U romanu *Braća Karamazovi* pripovjedač je posebno suptilan, ulazi u misli glavnih junaka (Ivan, Dmitrij i Aleša), koji su predmet analize Zabukovec, i neverbalno ponašanje predočava duhovnom karakterizacijom junaka, prikazom njihova unutarnjeg stanja.

Za duhovni realizam posebno značajne imaju neki elementi koji se ponavljaju u svim romanima (položaj tijela, boje, pogled, simbolika predmeta i sl.) te oni koji su specifični za određeni roman (primjerice, predmetni svijet). U romanu *Bijedni ljudi* predmeti poput knjige i čizama dobivaju važnu ulogu u interakciji s junacima. Autorica se koristi terminom prodiranja ili prožimanja (rus. *proniknovenie*) Vjačeslava Ivanova, što je u temelju realizma Dostoevskog. Pjesnik tu pojavu shvaća kao neki oblik *transcensusa* subjekta, odnosno takvog stanja u kojemu je čovjek sposoban razumjeti drugoga kao drugi subjekt, a ne kao objekt. Takva su prožimanja možda ponajbolji primjeri neverbalnoga duhovnog realizma, jer se njima junak otvara prema drugome, a time i za Božju milost. Autorica uvodi još jedan neverbalni element u tom romanu – dugu gestu. Riječ je o terminu preuzetom od Tat’jane Kasatkine koja je, proučavajući *Evandjelje po Ivanu*, tako nazvala Kristovu gestu iskazivanja ljubavi “do kraja”. U romanu *Poniženi i uvrijeđeni* ponavljaju se određeni biblijski prizori, kao što su ritualne geste klanjanja i ljubljenja ruku i nogu. Ritualne geste klanjanja posebno su važne u romanu *Braća Karamazovi*, ali klanjanje tu dobiva drukčije značenje nego u *Zločinu i kazni* i ostalim romanima (dramatičnost, najava budućih događaja, klanjanje pred tuđom patnjom).

Posebno mjesto u analizama zauzimaju takozvane romaneskne ikone.

U romanu *Bjesovi* autorica je pozornost posvetila različitim opisnim ikonama u pojedinim prizorima romana. Spominju se konkretne ikone poput *Raspeća (Raspjatie)* ili *Silaska Krista u pakao (Sošestvie Hrista v ad)*, koje se u tekstu na poseban način vizualiziraju. Romanesknja je ikona prisutna i u *Zločinu i kazni*. Figure Sonje i Raskol'nikova u epilogu čine romanesknu ikonu i po položaju tijela i po bojama. Riječ je o ikoni *Zastupnica grešnih (Sporučnica grešnyh)*, u kojoj Sonja preuzima ulogu Bogorodice. U romanu *Idiot*, osim motiva slika (portret Nastas'je Filippovne, portret Rogožinova oca, Holbeinova slika *Mrtvi Krist*), prizor uz postelju Nastas'je Filippovne podsjeća na kompoziciju ikone *Polaganje u grob (Položenie vo grob)*. Predmeti i okolina zauzimaju, kao i u drugim analizama, važno mjesto. Primjerice, zelena je boja, kao što je autorica istaknula i u *Zločinu i kazni*, boja Bogorodice. Bliskost Aleše (*Braća Karamazovi*) s božanskim načelom vidljiva je i u njegovu odnosu s majkom Sofijom. Položaj njihova tijela u jednom prizoru iz romana podsjeća na položaj tijela Bogorodice i Isusa u kojem se dotiču licem, pri čemu su Aleša i Sofija zemaljski odsjaj Krista i Bogorodice. Prizor iz epiloga istoga romana podsjeća na ikonu *Pričest apostola (Pričašćenie apostolov)*. O toj je temi pisao Nikolaj Fedorov u knjizi *Filozofija zajedničke stvari (Filosofija obščego dela)*, ali ne treba zanemariti ni Pavela Florenskoga i njegovu studiju *Ikonostas* sa zanimljivim zapažanjima o položaju tijela, granicama prostora te duhovnim dimenzijama ikone. Autorica spominje Fedorova, ali ne ulazi u dublju analizu, nego se ograničava na književnu ikonu samo u okvirima neverbalne komunikacije. Romanesknja ikona ili vizualizacija ikone u romanu zanimljiv je postupak jer tako čitatelj postaje gledatelj ikone spreman na molitvu i zapravo subjekt

prizora. U ikonopisanju je situacija drukčija. Pisanje ikone nije mimetička gesta jer ikona nije reprezentacija, nego prikazivanje neprisutnosti. Drugim riječima, ikonopisac otkriva ono što je prisutno, ali nije vidljivo. Tu se autorica poziva na Jampol'skog koji takav oblik razotkrivanja istine naziva "krističnom mimezom" (*brističeskij mimesis*). Autorica se time priklanja i drugim istraživačima koji su istraživali teološke razine teksta Dostoevskog, jer riječ je o tipu diskursa pomoću kojega pisac u književni tekst upisuje "trope transcendentnoga", što se naziva "teopoetika". Neverbalni duhovni realizam kojim Zabukovec barata kroz cijelu knjigu zapravo je podvrsta književne teopoetike.

Sastavni je dio analize pojedinih romana analiza "predmetnog svijeta", što smatram najslabijom točkom ove knjige. Naime, predmeti i zvukovi izabrani su uglavnom asocijativno (novac, knjiga, nož, križ, čizme i sl.), a sličnom se asocijativnošću Zabukovec vodi i u analizi boja. U romanu *Zločin i kazna* zaključuje da je tamnocrvena boja – boja pakla jer podsjeća na ubojstvo i krv, dok "bjelina u bizantsko-kršćanskoj i ruskoj tradiciji [...] označava čistoću i simbolizira Boga" (130). Simbolika boja puno je složenija i ne bih se složila s takvom autoričinom podjelom, to više što se crvena boja u ruskoj tradiciji može tumačiti čak dijametralno suprotno (posebno u etimologiji riječi *krasnyj*, ili pak u značenju "počasnog kutka" s ikonama – rus. *krasnyj ugoľ*). U završnim poglavljima analize romana *Idiot*, koji autorica drži "najkontradiktornijim od svih romana Dostoevskog" (181), pozornost se svraća na nož i križ kao spoj demonskog i svetog. Ali analiza pojedinih predmeta tu ne prestaje. Spominju se fragmenti, poput magarca, škorpiona ili crvenog pečata na kuverti, koji se ne mogu adekvatno pove-

zati u cjelinu. Na sličan se način tumači ruska banja u romanu *Braća Karamazovi*. Naime, autorica Smerdjakovljevo porijeklo povezuje s ruskom banjom, koja se “tradicionalno tumači kao mjesto gdje se okuplja nečista sila” (255). Takva je interpretacija samo djelomično točna. Dublja analiza banje kao mjesta očišćenja nije provedena.

Bez obzira na to što predmetni svijet nije usustavljen, analize sedam romana u knjizi *Neverbalni Dostoevskij* provedene su vrlo dosljedno. U analizi romana *Idiot* naglasak je stavljen na ambivalentni smijeh prema Bahtinovoju teoriji o karnevalskom smijehu, što autorica proširuje jer se prema različitim razinama smijeha i osmijeha mogu grupirati junaci (iskren i zao smijeh). U *Bjesovima* se svraća pozornost na demonologiju, pri čemu se Zabukovec pita kako to da se pisac deklarirana kršćanskog stajališta koristio mnoštvom folklornih demonoloških obilježja? Dostoevskij je u oblikovanju demonskoga u romanu crpio elemente iz ruske i europske srednjovjekovne literature te tradicije europskoga romantizma. U analizi romana *Braća Karamazovi* autorica se ograničava na analizu interakcije trojice braće jer je “arhitektonika njihovih romanesknih sudbina različita” (251). Ta se analiza temelji na interpretaciji želje. Autorica polazi od činjenice da pravoslavlje nije stvorilo posebnu “teologiju želje”, već je tema želje dio asketske antropologije koja se razumijeva kao težnja čovjeka za nekim ili nečim. Cilj je asketske prakse *patheia*, stanje bez strasti. Takvo stanje ne znači uništenje želje, nego njezinu promjenu, preobrazbu. Ono što se može dogoditi jest prepoznavanje želje koju čovjeku potura davao, a čovjek je shvaća kao svoju osobnu, zbog čega misli i želje treba pravilno dijagnosticirati kako bi se čovjek distancirao od demonskih sila.

Analiza želje izazvane izvana ili proizašle iznutra glavni je predmet analize svih junaka u romanu *Braća Karamazovi*, koji se prema želji odnose različito i to manifestiraju svojim neverbalnim signalima.

Analiza romana *Zločin i kazna* možda je u cijeloj knjizi Urše Zabukovec provedena najdosljednije. U toj je analizi autorica vrlo inovativno pokazala različite oblike zrcalnosti, koristeći se terminom “zrcalna interakcija” ne bi li objasnila situacije u kojima je junak suočen s drugim ili pak sa samim sobom. U gostionici Marmeladov razgovara s mladim studentom, bolje reći, vodi monolog u kojemu se zrcali Raskol’nikovljevo stanje. Ta dva junaka povezuje pijanstvo. Dok je Marmeladov ogrezao u pijanstvo, Raskol’nikov je opijen grešnim mislima. Razlika između Marmeladovljeva grijeha (tjelesno pijanstvo) i Raskol’nikovljeva grijeha (duhovna opijenost) izražava se načinom njihova izoliranja od vanjskoga svijeta: Marmeladov se boji otići kući, a Raskol’nikov bježi od drugih ljudi i svojih bližnjih. Biti u grijehu zapravo znači odsutnost komunikacije i njihovo zrcalno ponašanje dovedeno je do krajnosti jer ubrzo nakon njihova upoznavanja Marmeladov pogiba pod kotačima kočije, a Raskol’nikov, ubivši lihvaricu, umire duhovno. Druga se zrcalna scena također događa u gostionici, kada Raskol’nikov na putu kući odlazi u gostionicu i sjedeći uz čaj sluša razgovor gostiju. Njegovu pozornost privlači rasprava o lihvarici Aleni Ivanovnoj. Jedan od sugovornika kazuje ono što Raskol’nikov misli – da bi trebalo “ubiti prokletu staricu”. Raskol’nikov u tome vidi odraz vlastitih misli. Odnos Svidrigajlova i Raskol’nikova autorica također iščitava kao zrcalni. U nekim se prizorima romana on očituje na verbalnoj razini (Svidrigajlov ponavlja iste riječi koje je izrekao Raskol’nikov), a u drugima na neverbalnoj razini. Kul-

minaciju njihova odnosa na neverbalnoj razini čini duhovni preokret: jedan se uzvisio (pao i uzdigao se poput Lazara), a drugi je pao (Svidrigajlov je izvršio samoubojstvo).

Istraživači koji su se bavili Dostoevskim uglavnom su se usredotočivali na verbalne razine njegova teksta. Najpoznatiji među njima je Mihail Bahtin (*Problemi poetike Dostoevskoga – Problemy poetiki Dostoevskogo*, 1929), koji je sa svojom teorijom polifoničnosti bitno utjecao na tumačenje tekstova ruskoga pisca. Međutim, autorica *Neverbalnog Dostoevskog* se u vezi s pitanjem dijalogičnosti ne može složiti s Bahtinom, koji tvrdi da se u "trenutku završetka dijaloga završava sve" (308). Potvrda su za to brojne tišine (tišina sobe, tišina između replika), koje se u liturgiji ne smatraju prazninom, nego kontemplacijom, što znači da kraj dijaloga, kako se pokazalo u analizama sedam izabranih romana, postaje početak duhovnoga "oživljavanja" junaka. Autorica je pokazala da se sve što se događa na razini duha odražava i na tijelo te da u trijadi "misli-govor-geste" središnji

dio jest značajan, ali samo u interakciji s drugim dvama dijelovima.

Analiza književnog djela u kontekstu kršćanske antropologije nije nimalo jednostavna. Autorima se može dogoditi da "kliznu" u teologiju, pa im književni tekst služi samo kao predložak za potvrdu izvantekstne teorije. Na taj je način, primjerice, iguman Nestor (Kumyš) analizirao književno stvaralaštvo Mihaila Lermontova (*Tajna Lermontova*, 2012) s ciljem čitanja njegova opusa u kontekstu kršćanskoga shvaćanja svijeta. Na istoj je razini analizirao i liriku, i prozu, i Lermontovljev život. Urša Zabukovec ipak je ostala dosljedna filološkoj analizi, ne zaboravljajući da analizira književni tekst koji ima svoje zakonitosti. "Neverbalni duhovni realizam", kojim autorica barata kroz cijelu knjigu, potvrđuje moguće čitanje romana Dostoevskog, čime se pozornost svraća na različite razine neverbalnih manifestacija, a posebice na tijelo junaka koje je prikazano kao pozitivna vrednota i harmonija.

Jasmina Vojvodić

KONSTRUKCIJA KULTURNE VRIJEDNOSTI

Lukas Erne, *Shakespeare as Literary Dramatist*. Cambridge: Cambridge University Press. 2013.
Lukas Erne, *Shakespeare and the Book Trade*. Cambridge: Cambridge University Press. 2013.

Godine 2013. pojavile su se dvije knjige Lukasa Ernea, profesora engleske knji-

ževnosti na Sveučilištu u Genevi. Osim njegove nove knjige *Shakespeare and the Book Trade* u istoj godini izlazi i drugo izdanje njegove knjige *Shakespeare as Literary Dramatist*, objavljene prvi put 2003, a u novom izdanju opremljene novim predgovorom. Kao što vrlo uočljivo sugeriraju oba naslova, a posebno ovaj noviji, Erne se bavi pitanjima koja velikim dijelom uključuju razmatranje sociokulturnog ambijenta engleske književnosti na prijelazu iz XVI. u XVII. st. Budući da se Erneova argumentacija u nekim komentarima smatra i epohalno revizionističkom, čini se nužnim skicirati